

П. ТРЕТЬЯКОВ
(Ленінград)

СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ ГОРОДИЩА У ВЕРХНІЙ ТЕЧІЇ ВОРСКЛА

1.

Влітку 1938 р. Інститут археології АН УРСР провів археологічні роботи на р. Ворсклі в районі м. Охтирки. Як рівняти до інших суміжних територій, верхню течію Ворскла з археологічного погляду вивчено досить добре. В 1900—1902 рр. під час підготовки Харківського археологічного з'їзду, в цьому районі провадили розкопи В. Є. Данилевич, К. М. Мельник-Антонович і Д. І. Багалій. Вони вивчали скіфсько-сарматські могили біля ст. Кириківки, могили VI—VIII сторіч біля с. Будів і с. Березівки, могильну групу й городище XI—XII сторіч біля с. Ніцахи та деякі інші пам'ятки¹. Археологічні роботи, переважно обслідування, проводжувано в цьому районі й пізніше. Зокрема, встановлено, що крім багатих і різноманітних пам'яток скіфсько-сарматської доби, тут у великій кількості представлені стародавні слов'янські поселення: городища й селища, супроводжувані могильними кладовищами.

Верхня течія Ворскла в останні сторіччя I тисячоліття нашої ери являла периферію території, зайнятої слов'янськими племенами. Вибір цього району для робіт над вивченням слов'янських пам'яток виправдувався, проте, тим, що близько від нього, поза територію України, в межах Воронежської і Курської областей РРФСР в останні роки проводжувано чимало робіт над вивченням слов'янських пам'яток².

Верхня течія Ворскла — винятково мальовнича місцевість. Ріка вибагливо звивається тут серед заплавної, яка частенько доходить 2—3 км завширшки. Подекуди ріка поділяється на рукави або утворює ряд стариків і проток. Правий берег Ворскла на всьому протязі нагірний. Невисока надзаплавна тераса зустрічається тут лише в деяких місцях. Звичайно ж, корінний берег від рівня заплавної піднімається різким уступом до 50—60 м і більше заввишки. На всьому протязі він порізаний стародавніми й новішими ярами, що заходять далеко вглиб плато. Край берега вкритий дубовим лісом. Протилежний лівий берег Ворскла має інший характер. Заплавина межує тут з низькою надзаплатною терасою, вкритою величезними дюнами і піщаними береговими

¹ Результати цих дослідів опубліковано в Трудах XII Харківського археологічного съезда, т. I, М. 1905.

² Тут маємо на увазі дослідження Воронежських городищ, проведені П. П. Єфименком в 1928—1929 рр., і розкопи відомого Гочівського городища, продовжувані в останні перед війною роки Б. О. Рибаківим.

валами. Перехід від першої надзаплавної тераси до другої дуже пологістий, мало помітний.

На правому березі, по високих і крутих відногах корінної тераси, розташовуються стародавні городища як скіфсько-сарматські, так і слов'янські, що помітно відрізняються від перших розмірами і формою.

В межах обслідуваного району течія Ворскла має більш або менш меридіональний напрям, з півночі на південь, з деяким відхиленням на південний захід. Правий берег ріки був обслідуваний в 1938 р. на протязі 75—80 км від с. Кам'янки, Тростянецького району Харківської обл. до с. Більська Зіньківського району Полтавської області з невеликою перервою на північний захід від м. Охтирки, в районі сіл Старо-Іванівки—Сосонки. Лівий берег р. Ворскла обслідувано на протязі 7—8 км в районі с. Куземин-Котельва і на невеликому просторі в районі Охтирки.

В результаті обслідувань оглянуто 15 пам'яток кінця I тисячоріччя і початку II тисячоріччя нашої ери. Деякі з них уже були відомі в науковій літературі, про інші маємо короткі згадування. Понад 10 пам'яток відкрито вперше.

Стародавні поселення, оглянуті під час робіт 1938 р., розташовуються по берегах Ворскла не окремо одна від одної, а складають чотири компактні групи, поза межами яких є лише одна пам'ятка — городище біля с. Куземина. Розташування пам'яток групами або „гніздами“ дуже цікаве явище. Таке угруповання можна простежити, починаючи з стародавніх епох. Воно властиве городищам „Дьяковського типу“ в лісовій смузі європейської частини СРСР. Нарешті, воно не раз відмічалось й для стародавніх слов'янських пам'яток давніших часів до XI—XII сторіч. Немає сумніву, що це угруповання відображає певні суспільні відносини, властиві епосі родового ладу.

Коли йти правим берегом Ворскла вниз за течією, в межах обслідуваного району першим буде комплекс пам'яток біля с. Петрівського Тростянецького району Харківської області. Він складається з невеликого городища, що займає край відноги високого правого корінного берега Ворскла, ряду селищ і групи могил.

Площадка городища біля с. Петрівського, на неправильно-овальному краю мису високого 30-метрового берега, має розміри 40×100 м (рис. 1). З трьох боків вона обмежена крутими схилами, оберненими до заплави Ворскла або до глибоких та широких ярів. З четвертого боку, там, де площадка городища підходить до плато високого берега, вона обмежується ровом до 2 м завглибшки і дугастим валом до 3—4 м заввишки. Площадка і схили городища вільні від лісової рослинності і нині задерновані. Років із 50 тому площадку городища, за повідомленням місцевих жителів, розорювано. Форма схилів городища показує, що вони зазнали значного штучного оброблення, в наслідок чого навколо всього городища на половині висоти його схилів проходить горизонтальний уступ до 3—4 м.

В незначних відслоненнях по схилах городища в великій кількості трапляються уламки кераміки, переважно ліпної IX—X сторіч нашої ери. Рідше зустрічається ганчарний посуд XI—XII сторіч. На городищі проведено невеликі розкопки, наслідки яких буде висвітлено нижче.

Городище оточено рештками неукріплених поселень. Культурний шар покриває площадку мису за валом городища, площею в 70×150 м.

Тут трапляється кераміка тих самих типів, що і на городищі. Культурний шар простежується далі по краю тераси корінного берега на північ від мису, де містяться городище і перше селище. Тут він покриває площу не менше як в 10.000 м². Шар простежується й далі, по краю високого берега на північний схід і на схід від городища, покриваючи площу 10—15 тис. м². Сліди селища виявляються так само і навколо підніжжя городища на площі 10—15 тис. м². Нарешті, невиразні ознаки культурного шару можна простежити на висоті в напрямі на захід і на південний захід від городища. Потужність шару в усіх вказаних пунктах, якщо гадати з відслонень, змінюється в межах від 0,30 до 1,00 м. Серед керамічного матеріалу по селищах, крім першого, переважає посуд XI—XII сторіч, а це говорить за те, що ці місця були заселені пізніше.

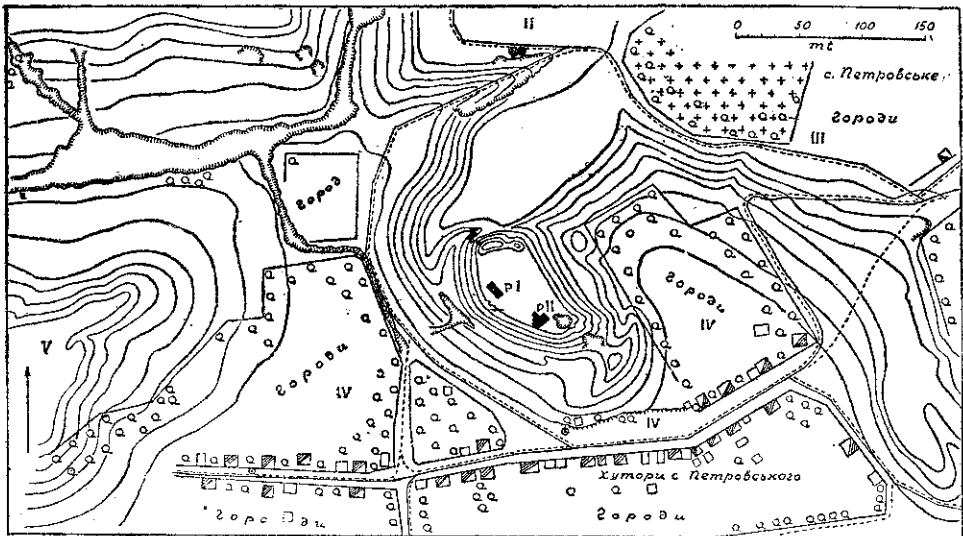

Рис. 1. План городища біля с. Петрівське.
Fig. 1. Plan d'enceinte près du v. Petrivs'ke.

Група могил розташована за 400—500 м на захід від городища, по краю відноги корінного берега. Вона лежить у густому лісі й чагарнику, в наслідок чого дати точний підрахунок могил важко. Могили займають ділянку до 300—350 м завдовжки і до 30—50 м завширшки. До складу групи належить приблизно до 40 насипів, до 1—1,50 м заввишки з діаметром 8—10 м. Могили оточені рівчачками та ямами. Посеред групи височить одна могила до 4 м заввишки з діаметром до 12—13 м. Могили збереглися непорушені. В 1938 р. було проведено розкопи двох могил.

За 2 км від с. Петрівського вниз по Ворсклу на правому його березі, за Тростянецьким будинком відпочинку розташований другий комплекс пам'яток дофеодалного і ранньофеодалного часу, що склада-

ється з великого складного городища та могильника. Особливо цікаве городище. Воно розташоване на довгому й вузькому мисі корінного берега, утвореному двома глибокими ярами. Стрілка мису досить положиста, і через це городище мало на ній невеликий земляний вал. На трикутному краї мису розміщується перша найдавніша частина городища, розміром 45×100 м, обмежена від плато валом до 50 м завдовжки і до 2 м заввишки і зовнішнім ровом до 2 м завглибшки. Вал і рів досить добре збереглися. Біля південно-західного схилу — в'їзд до городища. Тут рів і вал уриваються.

За валом та ровом міститься друга частина площадки, заселена, мабуть, трохи пізніше, ніж перша. Вона має форму трапеції. Розміри її 70×80 м. Її так само обведено валом і ровом, за якими лежить третя, найпізніша частина городища, теж трапецеватої форми, розміром 40×90 м. Від плато цю частину так само обмежують рів і вал.

Всередині всіх трьох частин городища видно культурний шар, чорного забарвлення, піщаний своєю структурою. Його потужність доходить 0,50 м. В межах усіх частин городища знайдено уламки ліпного посуду IX—X сторіч.

На віддалі 200—250 м від городища, біля вершини влоговини, яка обмежує городище з заходу, на самому краї влоговини маємо групу могил з чотирьох насипів. Всі вони мають сліди розкопів, роблених з метою шукання скарбів. Треба думати, що колись могильник був далеко більший. Як видно, він знищений розорюванням та ярами.

Третій комплекс пам'яток, з погляду топографічних особливостей, має дещо своєрідне. Проти м. Охтирки, на протязі 4—5 км., висоти правого корінного берега відступають від заплави ріки на 1,5—2 км. Заплавину обмежує тут невисока порівняно тераса (до 4—5 м), вздовж краю якої лежить сучасне русло ріки. Центральну частину цього місця займають два „останці“ корінного берега — дві великі височини, що одна з них зовсім відокремлена, а друга, північна, сполучена з висотами корінного берега немов би перемичкою.

На першій висоті, що піднімається над заплавою ріки не менше як на 40 м, містяться будівлі кол. Охтирського монастиря. Вершина височини має овальну форму: вона витягнута з півночі на південь, її розміри 100×280 м. З північного заходу і сходу вона обривається в долину стрімкими схилами. Південний схил височини спускається положисто. Якщо судити за загальною конфігурацією височини, північна частина її була місцем надзвичайно зручним для спорудження стародавнього укріплення. Обслідування показали, що на цьому місці дійсно є городище, майже цілком знищене під час будівництва монастиря. Височина, складена з пісковикової скелі, мала, як видно, дуже незначний земляний покрив, який майже не зберігся. За межами монастирської огорожі, на північному краю мису, в заглибинах серед пісковикових брил знайдено рештки культурного шару із стародавньою керамікою, очевидно, XI—XII сторіч і ліпною IX—X сторіч.

За 250—300 м в напрямі на південь від монастиря біля підгір'я височини, на надзаплавній терасі правого берега Ворскла, серед будівель ферми, по ямах та заглибинах поверхні виявлено культурний шар з грубою ліпною керамікою IX—X сторіч. Він лежить під шаром піскуватого наносу, потужністю до 0,30—0,50 м, і має завтовшки до

0,25—0,30 м чорного забарвлення, з попелом і вугіллям у складі і з характерною ліпною керамікою. Площа селища, як видно, не перевищує 50×50 м. Це дуже зручне для поселення місце, бо русло Ворскла підходить тут зовсім щільно до підніжжя надзаплавної тераси.

Друге селище цього ж таки часу виявлено на віддалі 3—3,5 км на південний захід від кол. Охтирського монастиря, у віддалі 300—350 м на південний захід від с. Чернеччини, праворуч від шляху на х. Риботень. Тут у межах заплави маємо невисоку дюну, що править за пісковий кар'єр мешканцям с. Чернеччини. В ямах на поверхні дюни видно культурний шар потужністю до 0,75 м. В ямах знайдено багато грубого ліпного посуду, характерного для IX—X сторіч. Розміри дюни 40×150 м. Вона витягнута в напрямі з південного заходу на південний схід.

На віддалі 2,5—3 км на південний захід від кол. Охтирського монастиря, край невисокої надзаплавної тераси, в межах садибних земель с. Чернеччини знайдено селище XI—XII сторіч. Його виявлено на площі городів, які лежать уздовж старика (Біла Сога), що йде безпосередньо поїд надзаплавною терасою. Висота останньої над рівнем води дорівнює тут 4—5 м. Довжина селища вздовж берега 80—90 м, вглиб берега культурний шар можна простежити на 50—60 м. На поверхні ріллі знайдено уламки характерного ганчарського посуду, частину залізного ножа, криці, жужіль та мідний замок, звичайний для XI—XII сторіч.

В цьому ж районі ми зустріли сліди давніших селищ, що їх згодом віднесено до VI—VIII сторіч нашої ери. Одне з них лежить за 300—400 м від селища XI—XII сторіч, на південний захід від нього, в однакових умовах і так само на городах с. Чернеччини, біля кузні. Культурний шар тягнеться вздовж краю тераси на 120 м, вглиб берега поширюється на 30—50 м. Чорний піщаний культурний шар має потужність до 0,30—0,35 м. На поверхні знайдено багато грубого ліпного посуду, випаленого трохи гірше, ніж кераміка IX—X сторіч. Вінець посудин іноді оздоблено рядом наскрізних дірочок або глибоких ямок. Нічого іншого на селищі не знайдено.

Друге селище з такими ж знахідками лежить край надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, саме навпроти кол. Охтирського монастиря. Якщо йти від кол. монастиря до м. Охтирки по шосе, то селище лежить праворуч від шосе на віддалі 100 м від нього. Край надзаплавної тераси зайнятий тут дюнними утвореннями. Селище дуже розвіяно і попсовано ямами. В обрізах видно культурний шар потужністю до 0,40—0,50 м.

Знайдений по цих селищах глиняний посуд з першого погляду нагадує скіфський, що так само частенько буває орнаментований по вінцях ямками або наскрізними дірочками. Проте тут немає характерних для скіфської кераміки гофрованих країв вінець, тут не знайдено глясованого посуду. Характер випалу і фактура цього посуду так само помітно відрізняється від скіфського. В останні роки кераміку цього типу знайдено в основі культурного шару на слов'янських городищах VIII—X сторіч в районі Воронежа, на Гочівському городищі, а так само в ряді городищ першого тисячоріччя нашої ери в басейні Десни.

Найвизначніший комплекс дофеодалних і ранньофеодалних пам'яток виявлено біля с. Журавного на віддалі 12—15 км нижче від Охтирки.

В цьому районі високий правий корінний берег ріки знову щільно підходить до заплави. На 2 км вище від с. Журавного основне русло Ворскла підходить до корінного берега, відокремлене від його основи смугою положистого схилу 50—100 м завширшки. Корінний берег тут порізаний сіткою ярів, які часто сполучаються вершинами один з одним і утворюють окремі висоти з крутими схилами, надзвичайно придатні до захисту.

Комплекс дофеодалних і ранньофеодалних пам'яток, розташованих у цьому місці, складається з городища на трьох окремих височинах, величезного могильника, що вкриває чотири висоти та селища і поширюється на все підніжжя корінного берега протягом понад 1 км.

Основне велике городище являє овално-трикутний горб з плоскою вершиною, з усіх боків оточений стрімкими схилами. Розміри площадки 150×250 м; висота над рівнем ріки до 50 м, а над підніжжям — 35 м.

З південного сходу до основного городища прилягає перше маленьке городище, мабуть, найдавніше. Воно має вигляд трикутного у плані горба з дуже крутими схилами. Від основного городища воно відокремлено яром до 15 м завглибшки і до 25 м завширшки. Височина площадки над підніжжям — 25 м. Розміри площадки 40×70 м. З боку, оберненого до основного городища, є вал в 1,5—2 м завширшки, що тягнеться на 35—40 м.

Друге, менше городище лежить на північний захід від основного, відокремлюючись від нього яром, ровом і валом. Воно займає овальний мис, витягнутий з півдня і південного заходу на північ і північний схід, з плоскою вершиною. Довжина його — 100 м, ширина — 50 м. З заходу, півночі й сходу площадка оточена стрімкими схилами в 15—20 м завширшки. З півдня маємо вал до 1,5—2 м завширшки і до 35 м завдовжки. Яр, що проходить за валом, штучно доповнений і перетворений в рів.

На поверхні всіх трьох городищ по незначних відслоненнях видно культурний шар, чорний піщаний, переповнений рештками глинобитних будівель, як от: шматками паленої і непаленої глини, шарами глини та ін. В нижніх горизонтах шару потужністю в 1 м (біля країв) зустрічається тільки ліпна кераміка; у верхніх горизонтах — ганчарна.

Положистий схил біля підніжжя городищ зайнятий культурним шаром селища. Це місце має назву „Подоли“. Потужність культурного шару доходить 0,40—0,80 м. На поверхні та у відслоненнях зустрічається переважно ганчарна кераміка.

Група могил розташована по відногах високого берега на захід і на північ від городища. Вона складається із щільно зсунутих насипів від 1,5 до 2 м завширшки з діаметром від 5 до 15 м. Число насипів важко врахувати, але їх не менше, як 2000. Могильник з 30 могил маємо на окремій височині на північ і на північний схід від городищ. Могили й городища вкриті густим листяним лісом і чагарником.

В останньому пункті, а саме біля Куземина, вище від мосту через Ворскло, є лише невелике городище IX—X сторіч; ні селища, ні

могил в його околиці немає. Воно займає мис корінного берега, відокремлений від плато ровом і валом. Розміри площадки 40×150 м. Висота корінного берега тут дорівнює 40 м. Вал городища має зігнуті в плані обриси. Його довжина до 40 м, вишина 1,5 м. В середній частині валу є ворота. Глибина рову — 1 м.

На поверхні площадки видно сліди округло-прямокутних западин — сліди землянок.

Культурний шар городища чорний, глинистий, відслонюється по урвищу в південній частині городища і по стінках старих ям уздовж його північно-східного схилу. Потужність його 0,30—0,50 м. В шарі трапляється лише кераміка, виготовлена без допомоги ганчарського круга, оздоблена частенько гребінчастими візерунками. Городище не розорюється і вільне від лісу.

2.

На описаному вище городищі біля с. Петрівського в 1938 р. було проведено невеликі розкопани. В результаті цих розкопани відкрито рештки двох землянок і групу господарських будівель IX—X сторіч.

Землянки відкрито у південній частині городища біля південно-західного схилу. Культурний шар в межах розкопу площею до 80 м^2 , мав неоднакову потужність: у східній частині розкопу, ближче до центру площі й городища, його потужність дорівнювала 0,25—0,30 м, біля схилу зростала до 1,10 м. Лесовий суходіл тут мав, отже, досить різке спадання. На схилі одну нижче від одної і виявлено ями землянок (рис. 2—3).

Землянка 1, розташована вище по схилу, являла прямокутну яму з рівною утрамбованою долівкою і нерівними щодо вишини трохи похилими стінами, орієнтовану з північного сходу на південний захід. Розміри ями (на долівці) — $3,80 \times 3,40$ м. Глибина ями у північно-східній частині — 0,95, і у протилежній — 0,26 м. У південному кутку землянки містяться рештки печі, що займає $1,40 \times 1,10$ м. Піч висічено в материк у під час спорудження землянки. Її чоло обернене на південний захід. Склепіння завалилося. Розміри череня $0,68 \times 0,65$ м: він лежав на рівні долівки, але відзначався від неї слідами сильної дії вогню.

В долівці землянки, уздовж стін та по кутках, вісім ям від прямовисних стовпів, забитих на глибину до 0,60 м. Більшість ям має в плані форму півкола, що говорить про стояки з розколотих уздовж деревин. Довжина ями — 0,30—0,40 м, ширина — 0,20 м.

Біля північного рога землянки, ззовні, на схилі похилої згори стінки було вибрано льох у вигляді ями, розміром угорі $0,60 \times 0,80$ м, з розширенням униз до $1,00 \times 1,20$ м і глибиною 0,72 м.

Землянку заповнено неоднорідним матеріалом: м'яким культурним шаром бурого забарвлення і щільними шарами забрудненої глини.

І в льосі і в землянці знайдено тільки ліпний посуд, а так само два кістяні вістря, точильний камінь, частину жорна та кістки тварин.

Землянка 2, як і попередня, являла прямокутну яму в материк у рівною долівкою і майже прямовисними стінами. Землянка міститься на віддалі 0,80—1 м від попередньої і зорієнтована паралельно. Долівка лежить на 0,84 м нижче, ніж у землянці 1. Можливо, що землянки були сполучені між собою переходом.

Розміри землянки 3,90×3,80 м; вишина північно-східної стіни — 0,98—1,25 м, південно-західної — 0,38—0,57 м. У східному кутку землянки міститься піч, висічена з лесового матеріалу. Піч має форму куба

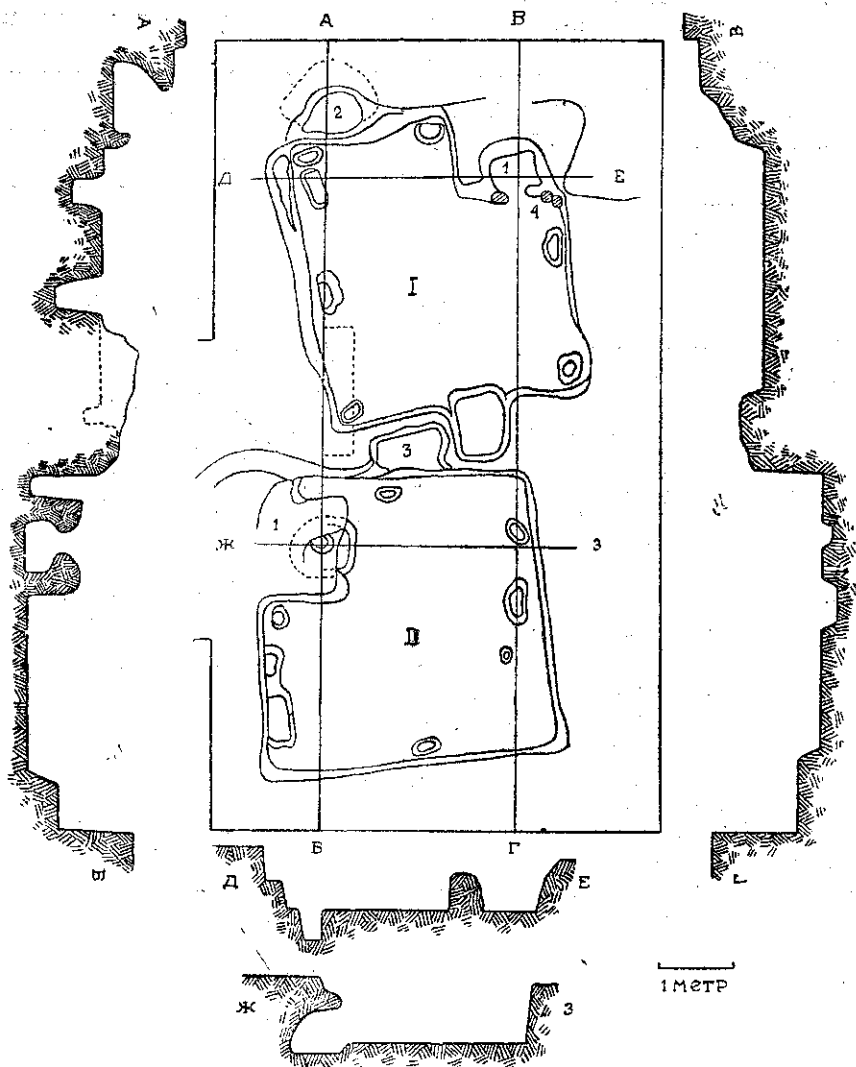

Рис. 2. Землянки на городищі біля с. Петрівське. I, II—землянки. 1—піч, 2—льох, 3—стара піч, 4—каміння.

Fig. 2. Fonds de cabane sur l'enceinte près du v. Petrivs'ke.

із сторонами 1,4×1,34 м, вишиною 0,80 м. В ньому висічено склеписту печероподібну піч в 0,50 м заввишки, в 0,70 м біля чола завширшки і в 0,70 м завглибшки. Черинь лежить на 0,10 м глибше від долівки в землянці. Глина всередині печі сильно випалена. Саме над центром

печі, в її стелі, є круглий наскрізний отвір-димохід діаметром в 0,12 м. Уздовж стін землянки — 7 ям од стовпів.

На долівці землянки в різних місцях знайдено уламки ліпного посуду, прясло, точильний камінь і кістки тварин.

Групу господарських будівель відкрито в західній частині городища і біля площадки, де закладено розкоп розміром в 48 м². Там виявлено 4 льохи і рештки якогось надземного складового приміщення.

Усі 4 льохи в загальних рисах подібні один до одного.

Це були округлі ями, викопані в материку з поперечником у верхній частині від 0,60 до 1,20 м; в напрямі до дна вони розширювалися, набуваючи форми дзвону. Діаметр дна в ямі дорівнював 1,30—1,70 м;

Рис. 3. Землянки на городищі біля с. Петрівське.
Fig. 3. Fonds de cabane sur l'enceinte près du v. Petriv's'ke.

глибина материку — 1,10—1,70 м. Склеписті стіни ям дуже добре зберегли свою давнішу поверхню. Діл ями — рівний, горизонтальний (рис. 4).

У двох льохах не знайдено на дні ніяких решток. У двох інших знайдено численні уламки ліпного посуду, кістки тварин, риб'ячу луску і шкаралупи від яєць. У заповненні всіх чотирьох ям траплялася лише ліпна кераміка.

Поруч льохів виявлено дві неглибокі овальні ями з рівним долом. В одній з них знайдено групу речей, а саме 5 глиняних ліпних посудин, що, як видно, не були ще в ужитку, 38 астрагалів для гри і 4 кістяні вістря. Мабуть, над цими ямами колись був дах, а вся споруда нагадувала невеличку комору.

В культурному шарі городища знайдено у значній кількості ліпну кераміку, прясла, грузила, кістяні вироби, кістки тварин, уламки жорен, точильні камені і ін.

Верхній горизонт культурного шару мав незначний матеріал XI—XII сторіч: кераміку, глиняні, залізні, скляні вироби і кістки тварин. Реш-

ток житла цієї епохи на городищі не виявлено. Знайдено також два жіночі поховання XII сторіччя, що лежать на глибині до 1 м у вигнутому положенні головою на захід. В першому похованні виявлено багате намисто з окремих намистин та медальйонів — срібних і бронзових (рис. 5). У другому — два золоті вискові кільця, вогниво, залізні кільця до поясу.

Як видно, в XI—XII сторіччях на місці городища поселення вже не було, але воно було притулком для розкиданих навколо селищ. В цю епоху на городищі було проведено великі фортифікаційні роботи.

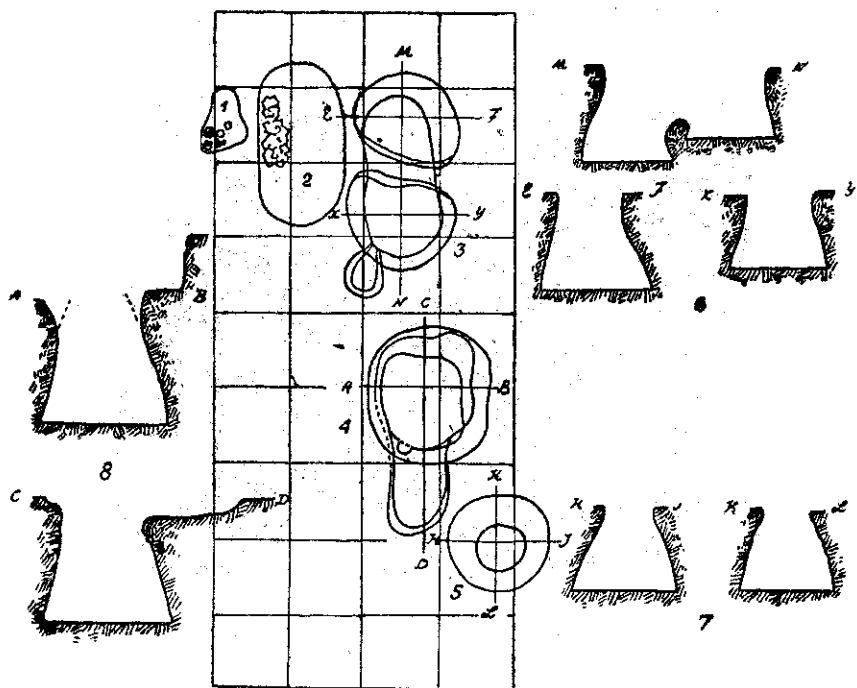

Рис. 4. Ляхи на городищі біля с. Петрівське.
Fig. 4. Caves sur l'enceinte près du v. Petrivske.

Схили мису було спеціально оброблено з метою зробити їх стрімкішими. Ями старих землянок засипано, площадку вирівнено. Сліди цієї роботи добре видно на профілях невеликого яру, що розтинає західний схил городища. Вони показують, що з верхньої частини схилу було знято багато землі і скинуто вниз, внаслідок чого навколо схилу утворилася згадана вище горизонтальна площадка. В похованому ґрунті нижче від площадки знайдено і ліпну і ганчарську кераміку, що й дозволяє визначити дату земляних робіт як XI—XII сторіччя.

Речовий матеріал із землянок, ляхів та основного горизонту культурного шару в Петрівському городищі вражає своєю бідністю і примітивністю. Крім кераміки і кісток тварин, він складається лише з кількох кістяних вістрів, астрагалів для гри, уламків жорна, точильних ка-

менів і, нарешті, кількох глиняних грузил та прясельць з веретен. Під час розкопін не виявлено жодної залізної речі, жодного бронзового виробу.

Бідність речового інвентаря з Петрівського городища не є, проте, винятком. Городища такого ж самого характеру, досліджені М. О. Макаренком в околицях Ромен, що серед них чималі розкопін проведено

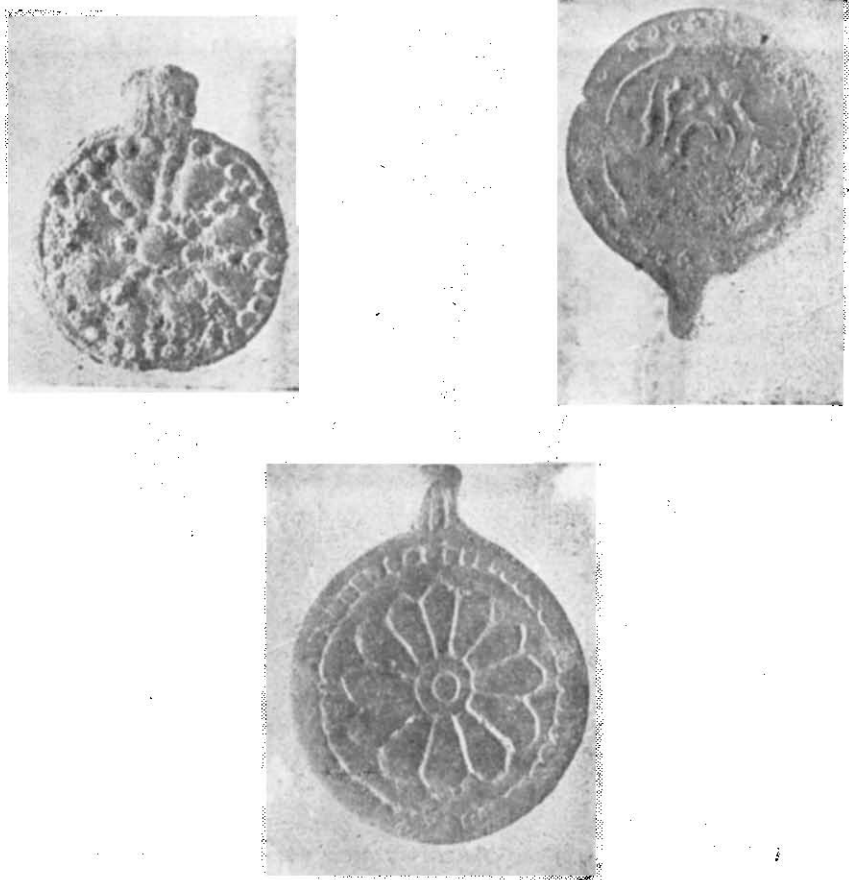

Рис. 5. Медальйони з поховання на городищі біля с. Петрівське.
Fig. 5. Medaillons provenant d'une sépulture découverte sur l'enceinte près du v. Petrivske

на „Манастирищі“, виявили таку ж саму картину. Під час розкопін на Воронезьких городищах так само знайдено дуже мало речових решток. Вироби з металу траплялися там в поодиноких екземплярах, хоча масштаб розкопін був дуже значний. Таку ж картину спостерігаємо на дофеодальних городищах верхньої Наддніпрянщини.

Пояснюється це явище, очевидно, тим, що життя й побут хліборобського населення лісових та лісостепових просторів аж до X—XI сторіч лишалися дуже примітивними, зберігаючи старий патріархальний характер. В X—XI сторіччях разом з розвитком ремесла та обміну, з по-

явою міст, з інтенсивним розпадом патріархальних відносин стан помітно змінюється. Городища й селища цієї епохи дають знахідки, що свідчать про незрівняно більш розвинутий побут.

На якій підставі, проте, можна датувати основний шар Петрівського городища IX—X сторіччями? Ніяких знахідок, які б безпосередньо вказували на дату пам'ятки, у розкопах не зроблено. Але речовий матеріал основного шару дуже близький до того, що дали роз-

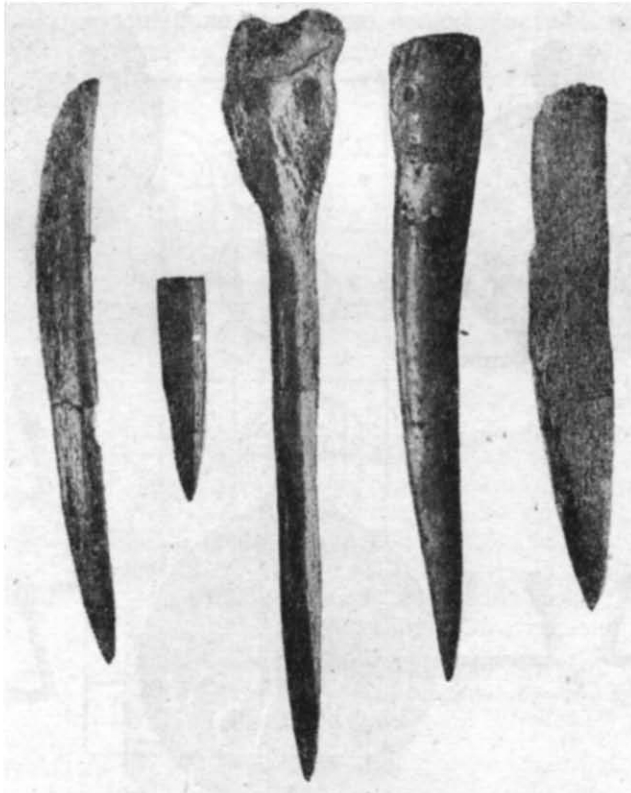

Рис. 6. Кістяні вироби з городища біля с. Петрівське.
Fig. 6. Objets en os trouvés sur l'enceinte près du v. Petrivs'ke.

коинни Воронезьких городищ, де знайдено монети X сторіччя і ряд привезених з півдня речей цього ж таки часу. Основний культурний шар Петрівського городища безпосередньо перекривається шаром з рештками XI—XII сторіч, що так само може допомогти при визначенні його дати. Ідентичність матеріалу з Петрівського городища із знахідками на „Манастирищі“ також не суперечить цій даті.

Вище, описуючи два селища в районі Охтирки, ми згадували, що в основі культурних шарів деяких Воронезьких городищ і Гочівського городища Курської області було знайдено своєрідну кераміку, яку за рядом даних слід, очевидно, датувати VI—VIII сторіччями. На Петрівському городищі такої кераміки не знайдено.

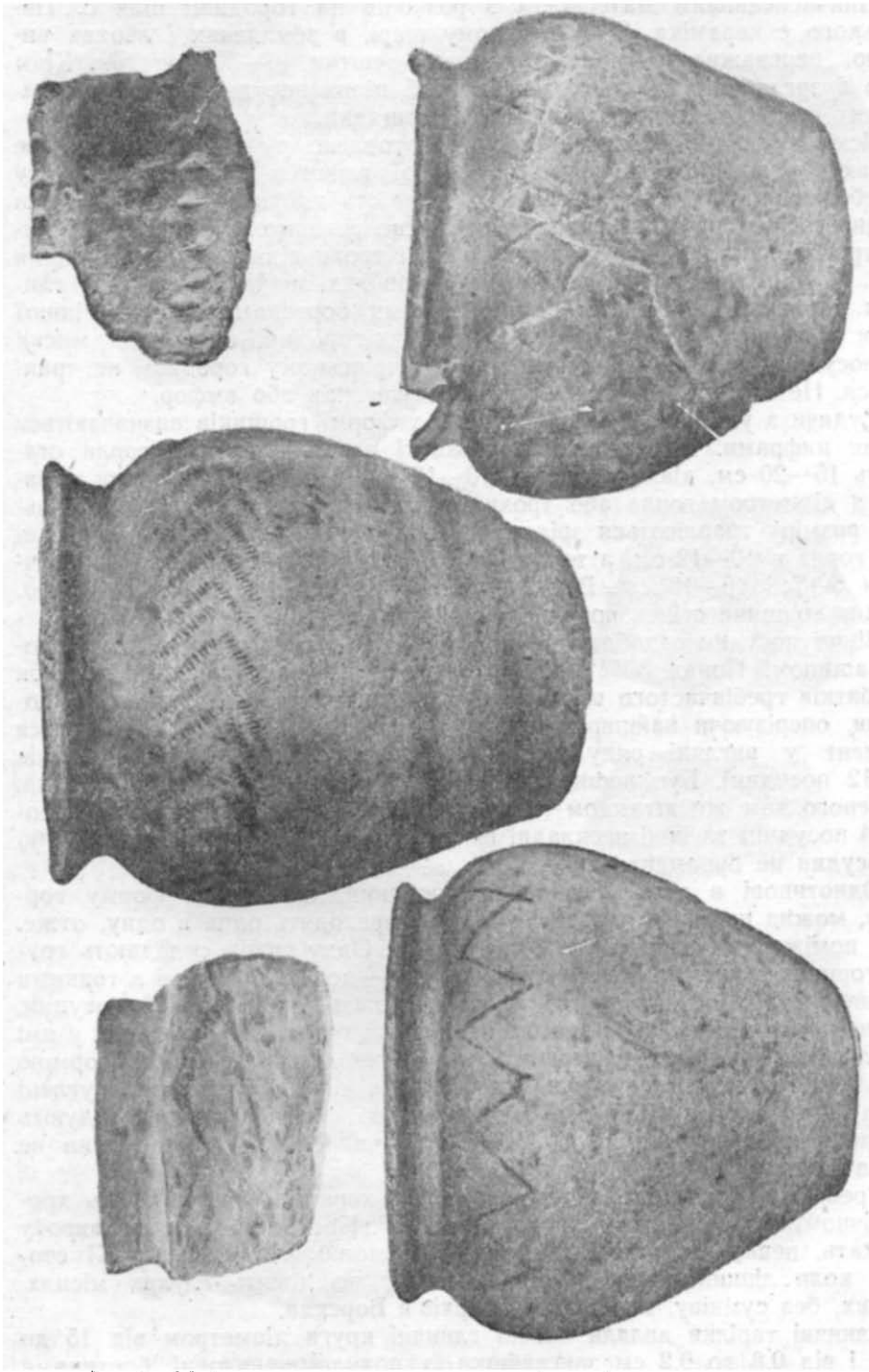

Табл. 1. Керамика с городища біля с. Петрівське.
Pl. 1. Poteries trouvées sur l'enceinte près du v. Petrivske.

Найчисленнішим матеріалом з розкопів на городищі біля с. Петрівського є кераміка. В культурному шарі, в землянках і льохах виявлено, переважно в дрібних уламках, рештки 46—50 посудин. Крім цього в заглибині біля льогу знайдено 5 цілих посудин, як видно, засипаних землею під час планування площадки.

Всю кераміку основного шару виготовлено ручним способом, не вживаючи ганчарського круга, із грубої глини з домішкою шамоту й грубозернистого піску. Переважна кількість посудин — це горщики середнього розміру з плесковатим дном, що розширюються догори і мають трохи опуклі стінки, звужене горло і трохи відігнуті назовні вінця (табл. 1). Крім горщиків, цілих і фрагментованих, знайдено уламки 7 глиняних тарілок з невисокими прямовисними бортиками. Посуд іншої форми, відомий за матеріалами Воронезьких городищ, наприклад, миски або посудини для готування сиру, на Петрівському городищі не трапляється. Не знайдено також уламків од глечиків або амфор.

Судячи з уламків, розміри посудин у формі горщиків визначаються такими цифрами. У переважній кількості посудин діаметр горла становить 15—20 см, діаметр дна — 10—12 см, вишина більш-менш однакова з діаметром горла або трохи більша. Посудини меншого й більшого розміру трапляються зрідка. А втім є уламки горщиків з діаметром горла в 10—12 см, а також 24 і 28 см, і уламки днищ з поперечником 6—7 і 15—16 см. Всю кераміку можна назвати грубостінною. Середня товщина стінок посудин — 0,6—1,0 см, дна — 0,8—1,5 см.

Вінця посудин оздоблені гребінчастими відбитками, а часом і просто зашпиром. Понад 80% мають простенький геометричний візерунок з відбитків гребінчастого штампю. Орнамент робиться завжди вгорі посудини, оперізаючи найширшу частину стінок. Найчастіше трапляється орнамент у вигляді ряду косо розміщених гребінчастих відбитків (10—12 посудин). Був поширений також візерунок у вигляді городка, зробленого тим же штампю (9 посудин), трапляється подвійний городок (4 посудин) та інші нескладні візерунки (табл. 2). Приблизно 10 або 12 посудин не орнаментовані.

Однотипові в загальних рисах посудини, що мають форму горщиків, можна поділити на дві групи, які переходять одна в одну, отже, межу поміж ними накреслити дуже важко. Одну групу складають грубіші горщики з грубшими стінками, другу — досить акуратні з тонкими порівняно стінками. До другої групи належать, окрім 15—20 посудин, репрезентованих окремими уламками, 5 цілих горщиків, знайдених у ямі біля льохів. Від посудин першої групи вони відрізняються й формою профіля. Ці невисокі горщики мають дуже опуклі стіни, заокруглені плічка і дуже вигнуті назовні вінця. Своєю формою вони нагадують посудини, вироблені на крузі. Вище згадувалося, що ці посудини не були в ужитку.

Треба думати, що намічені дві групи кераміки відповідають хронологічному поділові керамічного матеріалу. Посудини кращого виробу належать, певно, до кінця X сторіччя, а може і до початку XI сторіччя, коли ліпний посуд зберігався лише по досить глухих місцях, до яких, без сумніву, належало й верхів'я Ворскла.

Глиняні тарілки являли плоскі глиняні круги діаметром від 15 до 22 см і від 0,8 до 0,2 см завглубшки з похилими назовні бортиками

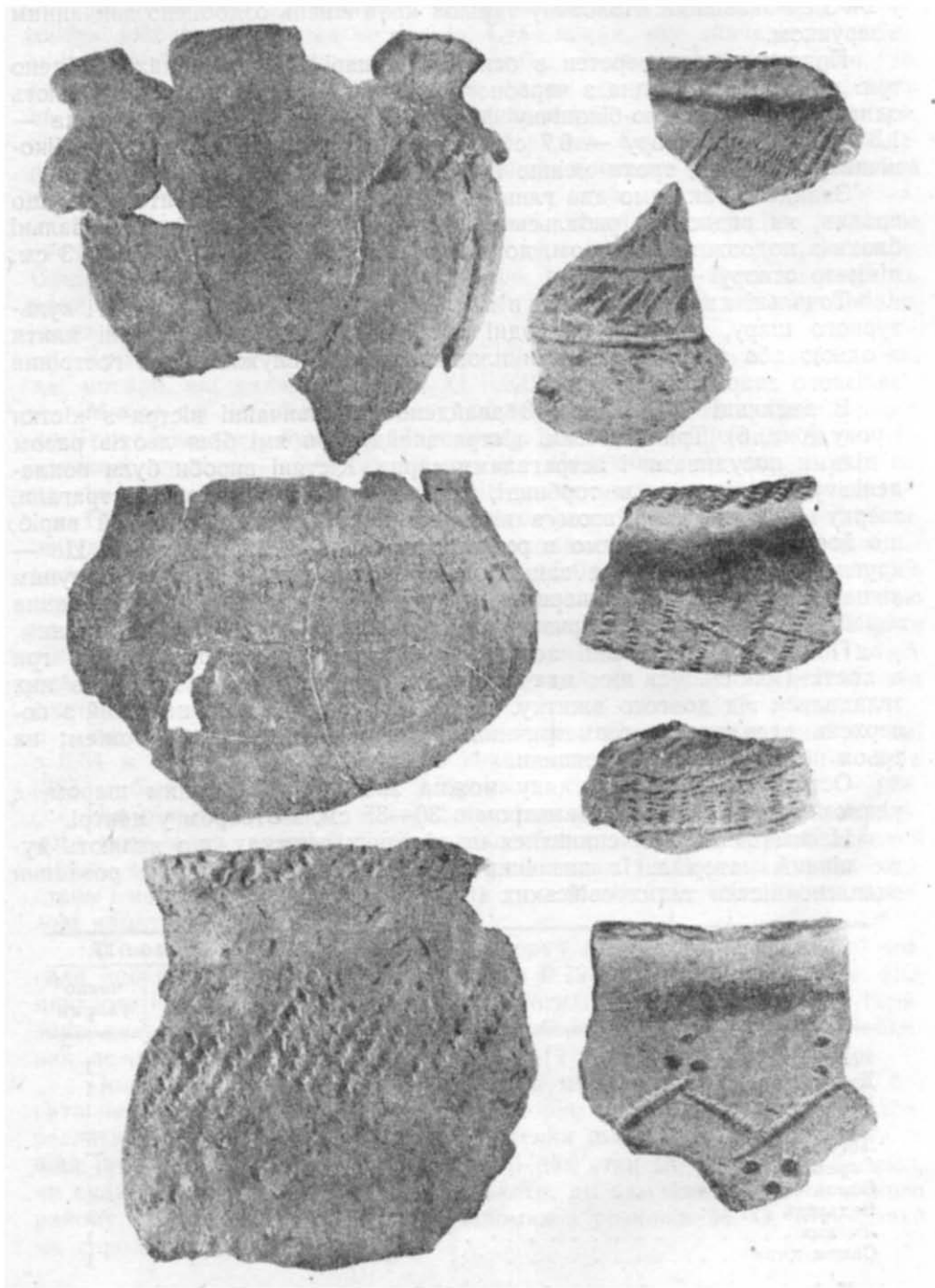

Табл. 2. Орнамент на посуді з городища біля с. Петрівське.
Pl. 2. Spécimens d'ornementation des vases en terre cuite trouvés sur l'enceinte près
du v. Petrivs'ke.

у 2—3 см заввишки. Половину тарілок край вінець оздоблено звичайним візерунком.

Пряसेць для веретен в основному шарі і в землянках знайдено три: два глиняні і одне з червоного шиферу. Глиняні прясельця мають однакову неправильно-біконічну форму; їх діаметр — 3 см, вишина — 1,8 см, діаметр отвору — 0,7 см. Шиферне прясельце, правильних біконічних окреслень, трохи менше від глиняних.

Знайдено так само два глиняні вироби: цілий і фрагментований, що правив, як видно, за рибальське грузило. Це грубо виліплені овальні блоки з подовжним отвором, довжина їх коло 3,5 см, діаметр — 3 см, діаметр отвору — 0,7 см.

Точильні камені, знайдені в землянках у нижньому горизонті культурного шару, являють природні або трохи оброблені кам'яні плити з одною або з двома рівними площинами, що служили для гостріння залізного знаряддя.

В землянці I і в льосі 3 знайдено три звичайні вістря з кістки і рогу (рис. 6). Три такі самі вістря знайдено в ямі біля льохів разом з цілими посудинами і астрагалами сарни. Кістяні вироби були покладені тут, як видно, в торбинці, при чому внизу лежали астрагали, зверху — інші речі. Разом з вістряма лежав цікавий кістяний виріб, що його часто зустрічаємо в розкопинах пам'яток IX—X сторіч. Це — кругле в перетині, добре зашліфоване, трохи вигнуте вістря з тупим кінцем у вигляді морди тварини і дірочкою для підвішування. Довжина виробу 12,3 см (рис. 6). Призначення таких виробів лишається неясним.

Покладені в торбинці астрагали, без сумніву, служили для гри в кості. Половина з них має отвори для підвішування. Багато з них згладилися від довгого вжитку. Шість астрагалів мають на одній з поверхень нескладний геометричний візерунок, видряпаний ножем; на трьох помітні безладні дряпини.

Останньою знахідкою, яку можна зв'язати з основним шаром, є уламок круглого жорна, діаметром в 30—35 см, з отвором у центрі.

Насамкінець, слід спинитися на кістяних рештках, що являють дуже цінний матеріал. Їх визначив І. Г. Підоплічка. Під час розкопін виявлено кістки таких свійських і диких тварин:

Вид чи рід тварини	Розкоп I		Розкоп II	
	число вісток	число тварин	число вісток	число тварин
Геліка рогата худоба	150	13	2	1
Дрібна рогата худоба	23	6	3	1
Кінь	5	3	2	1
Свиння свійська	19	9	—	—
Лось	7	4	—	—
Сарна	53	26	—	—
Олень благородний	1	1	—	—
Ведмідь	—	—	1	1
Лисиця	—	—	2	1
Свиня дика	4	3	1	1

Крім цього, знайдено кістки птахів, шкаралупи з яєць і рештки риби.

Не зважаючи на незначну кількість кістяних решток, вони дозволяють зробити цілий ряд висновків. Стає ясним, яке значення в економіці відігравали скотарство і мисливство. Роль останнього була, як видно, дуже незначна, а надто, коли взяти під увагу, що кістки сарни на таблиці фігурують не як покидьки після їжі, а як астрагали для гри, що їх спеціально збирали і подовго зберігали. Склад стада, а саме перевага великої рогатої худоби і свиней, говорить про хліборобський характер господарства.

Знахідка в льосі кісток та риб'ячої луски свідчить про важливе значення рибальства. Про глиняні грузила ми вже згадували вище. Слід відзначити ще, що кістяні вістря, знайдені на Петрівському городищі, вживалися, очевидно, як голки для плетіння і ремонту рибальських сіток.

Крім розкопів на городищі біля с. Петрівського, було досліджено дві могили, які дали поховання XI і XII сторіч.

Могила 1. Розташована праворуч від шляху із с. Петрівського до Гростянецького будинку відпочинку. Висота насипу над рівнем похованого ґрунту — 0,80 м, діаметр по лінії північ-південь — 6,50 м, по лінії захід-схід — 7 м. Форма півкругла, навколо видно рівчак.

Під насипом у могильних ямах, викопаних в чорноземі, без скільки-небудь помітних меж, знайдено три поховання. Одне — центральне — чоловіче; небіжчика покладено на глибині 0,64 м від рівня похованого ґрунту. Це кістяк дорослого чоловіка, що лежить на спині, головою на захід (280°), з руками, складеними у верхній частині грудей. Кістки збереглися погано. В головах і в ногах видно сліди дерев'яної домовини. В ногах знайдено перстень і хрусталеву круглу намистину, під головою — другу намистину.

На віддалі 1 м на південь виявлено жіноче поховання в ямі в 0,54 м завглибшки. Небіжчицю поховано на спині, головою на захід (285°); біля голови знайдено 2 бронзові каблучки, на грудях — ніж.

Під північною полою могили, на віддалі 1,50—1,60 м від центрального поховання, в ямі в 0,60 м завглибшки знайдено другий жіночий кістяк, орієнтований на захід (270°). В ногах знайдено ажурний перстень і шматок бронзового дроту, на грудях ніж, під черепом дві бронзові каблучки.

Могила 2. Лежить у лісі, ліворуч від шляху біля великої могили, що стоїть у центрі групи. Висота 0,79 м, діаметр — 6,10 м. Під центром насипу, складеного, як і в могилі 1, з чорнозему, на горизонті виявлене чоловіче поховання, що збереглося дуже погано. Небіжчик лежить на спині, головою на захід (270°). Речей не знайдено.

Польові роботи 1938 року показали, що верхня течія Ворскла багата на слов'янські пам'ятки IX—XII сторіч; більшість з них добре збереглася і цілком придатна до дослідження шляхом розкопів. Найбільший інтерес являють городища та інші пам'ятки IX—X сторіч, близькі, як судити з розкопів біля с. Петрівського, до пам'яток більш північного району, а саме басейну р. Сули, відомих з розкопів М. О. Макаренка на городищі „Манастириці“.

ENCEINTES SLAVES DANS LA RÉGION DE HAUT VORSKLO

En été 1938 l'Institut d'Archéologie de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine effectuait des recherches archéologiques le long de haut Vorsklo (le département de Sumy). On a étudié quinze monuments slaves de la fin du I millénaire et du commencement du II millénaire de notre ère.

Les anciens villages et les enceintes découvertes dans cette région forment quatre groupes isolés. Une telle concentration de villages et de remparts par groupes correspond à certaines relations sociales propres à la société patriarcale.

Le premier groupe situé sur la rive droite du Vorsklo près du village Petrivs'ke dans l'arrondissement Trostjanec' est composé d'une enceinte, de restes d'habitations qui l'entouraient et d'un groupe de tumuli (à peu près 40 tertres) distants à l'ouest de l'enceinte de 400—450 m.

Des fouilles pratiquées dans l'enceinte ont découvert les restes de deux fonds de cabane et un groupe de bâtiments de ménage du IX—X siècle. Les deux fonds de cabane sont disposés parallèlement à 0,80—1 m. l'un de l'autre et ont été réunis probablement par un passage. Ils ont une forme rectangulaire et sont creusés dans la terre forte. Les deux fonds de cabane avaient des foyers creusés aussi dans loess. Le long des parois des fonds de cabane on a mis à jour des fossés de pieux. Dans la partie occidentale de l'enceinte on a découvert un groupe de bâtiments de ménage: quatre caves en forme de cloche et un entrepôt souterrain. A côté de ces caves ont été découvertes deux fosses ovales peu profondes; dans une de ces cachettes on a recueilli 5 vases de terre cuite, 38 astragales et 4 pointes en os.

Le mobilier trouvé dans l'enceinte près du village Petrivs'ke est extrêmement primitif. Il se compose de poteries grossières, d'ossements d'animaux, quelques pointes en os, d'astragales au jeu, de débris d'une meule, pierres à aiguiser, quelques fusaïoles et de poids en argile.

La céramique de l'enceinte est représentée principalement par des pots faits à la main en pâte mélangée de la chamotte et du sable.

Le décor couvre la partie supérieure du pot. Les ossements recueillis dans l'enceinte appartiennent pour la plupart aux animaux domestiques parmi lesquels la première place occupe le gros bétail.